

Glatz Ferenc: Történelmi megbékélés, de hogyan?

Szerbek, magyarok között...*

(Megjelent a História folyóirat 2011/1-2. számában)

A megbékélés feltételei

Első feltétel – szerintem – *a történelmi számvetés*. A halottakat el kell *temetni*. Függetlenül attól, hogy melyik politikai táborba tartoztak. (Mert: halottainkat még számba sem vehettük, méltó temetésükről még csak részben gondoskodhattunk.) *Az emlékezés helyeit*, fórumait ki kell építeni, emlékműveket kell emelni. (Mert: emlékhelyeket még csak kevés számmal emelhettünk.) *A történelmet be kell vallani*. (Mert: mi, magyar értelmiségiek a mi történelmünket, a magyarok keltette sebeket, sértéseket már bevallottuk. Így 1966-ban. Amikor az 1942. évi hírheft magyar újvidéki vérengzésekről szóló Hideg napok című film bemutatása után éjszakákba nyúló vitákon rágtuk magunkat: mi is volt a mi szerepünk itt a Kárpát-medencében, hol sértettük meg ősi, befogadó magatartásunkat? (Enyhe büszkeséggel töltött el bennünket, siheder történészeket, hogy a magyar politikai vezetés már 1943–1944-ben bíróság elé állította a bűnösöket. Az egyetlen államvezetés a II. világháború alatt, amelyik saját hadseregének törvénytelenégei ellen így fellépett.) Most, 2011-ben úgy gondolom, szomszédainkon, jelen esetben a szerbiai értelmiségen a sor: szembenézni önkritikusan saját történelmük kirekesztő hagyományával. (Szerbiában az 1944–1945. évi magyarellenés – tegyük hozzá: egy időben más nemzetek ellen és politikai alapon is végrehajtott – vérengzésekkel, népirtásokkal.)

Ez a történelmi számvetés és elszámolás, egymással őszinte szembenézés az első feltétele annak, hogy a szerb és magyar nép között a kölcsönös bizalmatlanság megszűnjék. Hogy a megbékélés érzése valaha is létrejöjjön. Megerősödjék majd a továbbélő gyász és keserűség mellett. A közösségben és egyénileg, önmagunkban. (Noha tudjuk: az idő múlása halványítja ugyan az emlékeket, de teljesen soha nem mossa el.)

Második feltétel – szerintem – *kisebbségi jogok*, kulturális autonómia biztosítása. A nemzeti kisebbségeknek európai szinten kollektív jogokat kell adni. Ez a szomszédokkal – jelen esetben a szerbekkel – a megbékélés másik alapfeltétele. Hogy kisebbségeink ne csak szabadon használhassák anyanyelvüket, de teljes körű anyanyelvi oktatási rendszerben nőhessenek fel, legyenek közkulturális-tudományos-művészeti és anyanyelven működő politikai intézményeik. Mert a teljes körű anyanyelvi képzés és anyanyelvgyakorlás a szociális versenyképesség feltétele is. Szükséges tehát a szabad nyelvhasználatot biztosító *perszonális autonómia* mellett a *kollektív jogokat adó kulturális autonómia*. Mert ha ez nincs meg, akkor a kisebbségi nyelvbe született és azon művelődő kisgyermek szociális hátrányban fog élni a többségi nemzet gyermekeihez képest. (Előlegezzük a következtetést: *jólesően látjuk* mi, a megbékélés hívei, hogy *Szerbia európai szinten is ígéretes* kisebbségpolitikába kezdett 2009-ben, a Nemzeti Tanácsok rendszerének kiépítésével.)

Harmadik feltétel – itt is hozzáteszem, szerintem –: *bocsánatkérés, rehabilitáció, kárpótlás*. A kollektív felelősség elvét – legyen szó etnikai, vagy vallási, vagy szociális-politikai kollektív felelősségről – az emberi történelem téveszméi közé kell sorolni. (Zárójelben jegyzem meg: ezt a magyarság, állami szinteken, már megtette: bocsánatot kértünk általunk elkövetett kitelepítés, holokauszt, népirtás esetében is.) Most azoktól a magyaroktól is utólag bocsánatot kell kérni, akiket ezen elv alapján üldöztek, elítéltek. Az egyéni rehabilitációt az állam törvényhozó erejével segíteni és az értelmiség szavával bátorítani kell. És a kárpótlási kezdeményezésekben részt kell venni.

Mi 2007-ben kezdtük a Kárpát-medencei történelmi megbékélés programját. (A História folyóirat, az Akadémia Történettudományi Intézete, a Társadalomkutató Központ, a Budapesti Európa Intézet.) Történészek-politológusok, régészek, néprajzosok, szlovák–osztrák–román akadémikus történészek, de a Kárpát-medencei határokat átlépő projektekkel foglalkozó vízgazdálkodási, ökológus, területfejlesztő, agrárszakemberek is. Akkor terjesztettem elő a történelmi megbékélés fentebb megismételt alapelveit. Munkahipotézis, tervalkotás volt. Kiindulópontokat a Kárpát-medencei nemzeti sérelmek történelmének, az azok feloldására tett eddigi kísérletek elemzése, valamint a nyugat-európai, úgynevezett nemzeti megbékélési programok tanulmányozása adta. A II. világháború utáni nyugat-európai kollektív megbékélési programok: a francia–német (1962), a német–lengyel (1970), az osztrák–olasz (1970) vagy akár a finn–svéd programokat. Látszottak az ottani sikerek, kudarcok, a politika, az értelmiség, a civil társadalom szerepe.

Megbékélési programok Nyugat-Európában (1962–1992)

Háborús generáció vagyunk, mondtuk. Gyermekkorunkban lezáródtak a hadi események, fiatalunk a politikai hidegháború évtizedeire esett. Nagy élményünk az 1970–1980-as években: a lehetőség, hogy kevesünknek megadatott régióinkban, Keleten, hogy részben amott, Nyugat-Európában nevelkedjünk. Meghatározó élményeink: a jóléti állam, az állami szociális-kulturális ellátórendszer és ezzel egy időben a fogyasztói piactársadalom kiépülése az 1960-as évektől kezdődően. De legalább ennyire meghatározó élmény: a törekvés az évszázados nemzeti-vallási ellentétek felszámolására, szintén az 1960-as évek elejétől. Történészként láttuk: Európa egyedülállóan sokszínű nemzeti-vallási kultúrája hajtotta a világ kultúrájának élére kontinensünk társadalmát a 16–19. században, de utána ez a sokszínűség vezetett az I. és a II. világháborúhoz, s ezzel Európa hanyatlásához.

1830–1920 között Európa lakossága nemzetállamokba szerveződött, a nemzeti állam magas szintre emelte az anyanyelvi kultúrát, ezen az anyanyelvi alapon szervezte magas szintre az igazgatási-technikai kultúrát, az oktatást-képzést. A nemzetállam csodálatos intézménynek látszott a 19. században. De a nemzetállamok szerveződése a folytonos háborús összeütközések intézménye is lett Európában. Mindenekelőtt azzal, hogy a nemzetek évezredek nemzeti szállásterületeit immáron államigazgatási határok közé akarta szorítani. Ami lehetetlennek bizonyult. Megkezdődtek az európai nemzetállamok háborúi a területekért. Lényegében ez az I.

és a II. világháború alapja Európában – mondottuk. Örömmel láttuk, hogy még a II. világháborút megvívó előző generációk vezető egyéniségei – Adenauer, De Gaulle – meghirdették Európában a történelmi megbékélés programját (1962). Mi már élveztük Nyugat-Európában a szabad utazást, éltük az új technika, az információs rendszerek hozta világszemlélet-bővülést, csodáltuk a nemzetállami határokat átlépő ipari-kereskedelmi és mindenekelőtt kulturális fejlődést. A nemzetállamok Európájának átalakításáról, a nemzetállami határok leépítéséről beszéltünk. Fiatalon örvendtünk a német–francia megbékélési törekvésnek, ami kezdődött 1962-ben, és mi még megéltük az 1970-es években – akkor 1972-t írtunk, a mainzi Európa-történelmi Intézet ösztöndíjasaként – a másfél évtizedes folyamat egyes szakaszait: közös történelmi tankönyvek kiadását, kölcsönös francia–német diákcsereket, az állami hivatalokban külön német, illetve francia részlegek életre hívását azzal a céllal, hogy a szakpolitikákat – kereskedelem, közlekedés, infrastruktúra-építés, sőt egészségügy – a két szomszédos államban összehangolják. Hogy tanulják egymás nyelvét, szokják egymás kultúráját. (És figyeltünk: *kezdődött a folyamat a közös történelem őszinte újragondolásával, a történelmi sérelmek felszínre hozásával, nyílt megtárgyalásával.*) A német–francia megbékélést követte 1970-től a német–lengyel megbékélés. Amikor W. Brandt letérdelt a II. világháborús lengyel emlékmű előtt, az elpusztított lengyelek utódainak bocsánatát kérve. (Mert az erős ember képes csak a bocsánatkérésre, önkritikára. Mi figyeltünk: ismét a történelmi konfliktusok őszinte megtárgyalásával és hozzá a kisebbségek – a német kisebbségek – kulturális jogainak megadásával kezdtek. Gondoltuk akkor: Európa háborúit nemcsak hadseregek között, hanem a lelkekben is le kell zárni. S gondoltuk: talán egyszer eljön a politikai hidegháború vége is, hiszen a NATO-tagállam Nyugat-Németország és a Varsói Szerződésbe sorolt Lengyelország állami vezetői hirdették a megbékélést. Ők mondtak nemzeti megbékélést, mi gondoltuk tovább: a politikai megbékélést is.)

És Európa közepének megbékéléseit követték a peremterületek etnikai konfliktusainak intézményes feloldásai. Északon a finn–svéd, délen az osztrák–olasz nemzeti megbékélés. Mindkettő a nemzetállamok keletkezésének – 1918. évi – konfliktusmaradványai. Finnország 1917-ben vált ki önálló államként Oroszországból, Dél-Tirol 1918-ban, az Osztrák–Magyar Monarchia szétbontásának idején a volt osztrák–német államból. (Zárójelben: elképzelhető a konfliktusok mélysége: az önálló Finnország megalakulása után még nyolc évvel is az ország első egyetemén svéd volt – a hagyományos – oktatási nyelv. Elképzelhető a konfliktus ereje az Olaszországhoz csatolt Dél-Tirolban: a lakosság több, mint 60%-a német anyanyelvű volt.)

Ma már látjuk, történészként: *az európai nemzeti megbékélési folyamatok részei voltak egy új világtörténelmi folyamatnak.* És részei ma is. Amelyet mi most 1990 után élünk meg Európa keleti részén. A nemzetállamok Európája mellett lassan kiépül az igazgatásilag egységesülő Európa. Lazulnak a 150 éves (nyugaton), 90 éves (keleten) nemzetállami határok, szétfeszítik azokat az új, határokat átlépő termelési-kulturális rendszerek, az emberek mozgásrádiusza – és szellemi érdeklődési köre – bővül az utazás, rádió, televízió, a munkaerő migrációja révén. Megkezdődött az 1960-as években egy új világtörténelmi folyamat Európában a gazdálkodás, a kultúra, az emberi mozgás révén, amely átlépi a nemzetállami határokat, és amelynek intézményei – a nemzetközi

termelési-kereskedelmi és mindenekelőtt kulturális intézmények – megkövetelik a különböző nemzetekhez tartozó csoportok-egyének együttműködését. Európában kezdődött a vas- és szén- (1951), majd az atomiparra épülő, határokon átlépő integrációval (1957), folytatódott az Európai Gazdasági Közösséggel (1957), majd létrejött az Európai Közösség (1967) és végül 1993-ban az európai politikai közösség, az Európai Unió. Ma már látjuk: ahogy haladt előre Európában a termelési-kulturális, tudományos rendszerek egységesülése, úgy haladt előre – időben szinte évről évre azonos ütemben – a nemzeti megbékélési folyamat. Ma már látjuk: az együttműködés – egy üzemszervezetben dolgozni, egymás mellett kultúrát művelni – nem lehetséges a régi nemzeti sérelmek, a nemzeti-kollektív bizalmatlanság érzésével.

Következtetésünk már az 1980-as években és ma is: ha az európai egységesülés folyamata halad előre délkeleti irányba, ennek akadályá lehet a térségben, így a Kárpát-medencében, a fel nem oldott nemzeti konfliktusok sora. Nyugat-európai iskolázottságunk, nem pedig valamiféle öskonzervatív meggyőződésünk mondatta velünk: a történelmi konfliktusokat és azok maradványát, a nemzeti kisebbségi konfliktusokat fel kell oldani, mert ezen kollektív lelki terheink a térség modernizációjának gátjai lesznek. Tévednek, akik a kulturális-anyagi fejlődésnek csak anyagi-technikai feltételeivel számolnak. Következtetésünk már az 1980-as években és ma is: ami itt Európa keleti felén történik, nem más, mint a helyi nemzetállami alakulások során keletkezett ellentétek újbóli feltörése. Az 1848–1849-es magyar állami önállóság kiváltotta térségbeli kegyetlen harci összeütközések emléke, majd 1918-ban a délszláv, a cseh és szlovák, román nemzetállam és a régi magyar nemzetállam összeütközés-sorozatának emléke. Amely emlékeket erősítettek a másik állam területére szorult nemzeti kisebbségek emberjogi-kulturális hátrányai. S mindennek következtében egy kollektív bizalmatlanság, képtelenség az együttműködésre a mindennapok szintjén. Ezeknek *az ellenérzéseknek kell feloldódnuk*. Májig velünk élnek! Következtetésünk: nagyon is európai folyamatok mennek végbe a Kárpát-medencében – és általában Kelet-Európában – ma! Csak éppen 50 esztendővel később, mint Nyugaton.

A megbékélés szüksége, lehetőségei, akadályai a Kárpát-medencében (2004–2007)

Melyek voltak indítékaink 2007-ben, amikor a megbékélési programot kezdtük és melyek ma, amikor a Kárpát-medence déli vidékére is ki szeretnénk azt terjeszteni?

2007-ben már látszott, hogy tévedtek azok a kollégák, akik azt gondolták, hogy az Európai Unió kiterjesztésével automatikusan megoldódnak majd a térség multikulturális voltából eredő évszázados nemzeti-vallási konfliktusok. Emlegettük: 2004-ben a térségből Magyarországgal együtt Csehország, Szlovákia az EU tagjai lettek, és mégis hangosan visszautasították az új államok politikai-értelmiségi vezetői azokat – bennünket –, akik a megbékélés feltételeként igényeltük az elhatárolódást az úgynevezett Beneš-dekrétumoktól. Amelyek alapján jogszabályokkal vonták kollektív alapon felelősségre 1944–1946-ban a német és magyar csehszlovákiai kisebbségeket, kollektíve megbélyegezték őket, elkobozták vagyonukat, kiűzték szülőföldjükről őket. És ekkor, 2007-ben, már látszott: tévedtek azok is, akik azt gondolták, hogy 2004 után az államhatárokat átlépő *piacgazdaság* megizmosodásával a térségben a nemzeti kollektívumok és az egyének

megbékélése automatikusan végbe fog menni. (Hozzáteszem: a piaci *automatizmusok* ilyen hatásában magam soha nem hittem, de sokáig feltételeztem, hogy az EU fel fog lépni bizonyos alapelveket meghatározva mind a történelmi rehabilitáció és kárpótlás, mind pedig a mai kisebbségek kollektív jogainak érdekében. Akkor, 2004–2007 között lett egyértelmű, hogy az *EU-automatizmusokban* egyedül *nem lehet bízni*: a rendezés előkészítése csak a nemzeti értelmiségek és a nemzetállami adminisztrációk aktivizálásával remélhető. Ha kell, a szellemi-politikai ütközések felvállalásával.)

És 2007-ben még valami történt. Felvették Romániát az EU-ba, kilátásba helyezték Horvátország és az ekkor demokratizálódó Szerbia felvételét. Vagyis a Kárpát-medence területének egésze egy igazgatási egységbe, az Európai Unió keretébe fog tartozni. Trianon, illetve a versailles-i békerendszer virtuális revíziója így megy végbe – mondottuk, írtuk. Bebizonyosodott: nem reálisak az állami határok igazításai a nemzeti szállásterületek szerint (1920–1945), irreális a kisebbségek ide-oda telepítése (1944–1946), nem reális sem a proletár, sem a „piaci” internacionalizmus automatizmusába vetett hit (1949–2004). Marad egy megoldás: a *Kárpát-medence népeinek együttélését új szabályok szerint állapítani meg*. Amely kimondja: a nemzeti identitás elválhat az állampolgári identitástól. Amely kimondja: az európai nemzetek a 21. századot a kultúrnemzeti elv alapján élhetik meg békében, a kultúrnemzethez bárki hozzátartozhat nyelve, szokásrendszere alapján, függetlenül állampolgárságától. Amely kimondja: a többségi nemzet szállásterületén élhetnek kisebbségi nemzeti autonómiák. Mondottuk: Trianont a nagyhatalmi érdekek születték 1920-ban, így rendszerének feltörése is a nagyhatalmi-világpolitikai erők eredményeként következik be az EU délkelet-európai kiterjesztésével, 2004–2007 után. Fel kell készülnünk arra, hogy a Kárpát-medence népei között az együttélés új szabályait mi, itt élő értelmiségiek készítsük elő. Javasoljunk alternatívákat a végrehajtásban aktív politikai erőknek. A mi nemzedékünk egyik feladatának amúgy is évtizedek óta ezt tartottuk: a *Kárpát-medencében élő népek együttélési szabályainak újraírását*. Ezért voltunk aktívak az 1970–1980-as években a nemzeti-vallási konfliktusok történelmének újragondolásában, majd a rendszerváltás során. A térségben a kultúrnemzeti elv érvényre juttatását javasoltuk a kultúr- és tudománypolitikában. Fogalmaztunk közép-európai Kisebbségi Kódexet 1991-ben, részt vettünk a máig mintaszerűnek tekinthető 1993. évi kisebbségi törvény kialakításában és – többek között – aktívan részt vettünk az 1995. évi vajdasági autonómiaterv kidolgozásában, az óbecsei átadásban. És most is figyelmeztetve emlékeztetünk a 2001. évi, a határokon túli magyarságra vonatkozó törvényre, amelynek előkészítő vitáiban aktívan szerepeltünk.

Volt természetesen 2007-ben egy nagyon is gazdasági irányú indítékunk a megbékélés előkészítésére. Amely a térség minden nemzetének boldogulásához kínált lehetőséget. Évtized óta látszott, hogy az EU délkeleti kiterjesztése következtében az *egész régió világgazdasági stratégiai helyzete* felértékelődik. A Kárpát-medence ismét – 90 év után – közvetítő térséggé fejlődhet. Ugyanakkor 2004–2007 között már az is látszott, hogy a térség nem használja ki azokat az előnyöket, amelyeket az EU-tagság kínálna a határokat átlépő gazdasági-infrastrukturális, természetgazdálkodási vállalkozásoknak. (Nemzetközi Duna-stratégia, a Nyugat és Kelet közötti

közlekedési folyosók kiépítése, amelyek Nyugat-Európát összeköthetik a Fekete-tenger térségével, ugyanígy kínálkozik a térség regionális vidékfejlesztési politikája, amelyet az EU határokat átlépő mértékben kiemelten támogat, vagy a szintén EU által támogatott regionális vízpolitika, nem beszélve a magánbefektetéseknek kínálkozó élelemgazdálkodásról, iparfejlesztésről stb.) Hozzátehetjük: éppen ezen regionális, határokat átlépő vállalkozások terén jelentkeztek a szovjet korszak nagy deficitjei is: részben a Nyugattól való 40 éves elzártságunk, részben a szovjet zónára jellemző nemzetállami elszigeteltség igazgatási-politikai hagyománya. Az akadály: nem szoktunk hozzá *a szomszédokkal való napi együttműködéshez*. Akadály: éppen a szomszédainkkal vannak a legélesebb vitáink állami szinten – és ellenérzéseink, bizalmatlanság a mindennapok szintjén. Ok: a történelmi sérelmek továbbélése, feloldatlansága. Ok: a térség telve aktuális kisebbségpolitikai konfliktusokkal. Pedig, mondtuk: nekünk, a Kárpát-medencében élő kis népeknek *200 év óta először több a közös érdekünk*, mint az érdekellentétünk. Mondtuk: ezeket a közös érdekeket azért nem tudjuk felfedezni, kihasználni, mert elválasztanak bennünket a történelmi bizalmatlanságok, gyűlölködések és a szomszédos államokba szorult nemzeti kisebbségeink jogos panaszai. A közös érdekek felismeréséhez tehát szükséges a megbékélés, ennek pedig előfeltétele a bizalmatlanság felszámolása, mégpedig a *történelmi tisztázás és egy új térségbeli kisebbségpolitika*.

2007-ben – a fentebbi meggyőződéstől indítva – két akciót kezdtünk. Politikai támogatás nélkül, *akadémiai* (MTA Történettudományi Intézet, Társadalomkutató Központ) és *magánintézményeink* (História, Budapesti Európa Intézet) forrásaiból. Az egyik a *történelmi számvetés* volt, a másik a *kisebbségi kérdés* ismételt újragondolása

A történelmi számvetésről (2007–2010)

2007–2009-ben konferenciákat szerveztünk, publikációsorozatot indítottunk, magyar és idegen nyelveken adtunk elő azokról itthon és Szlovákiában, Romániában, rádióban, televízióban, napisajtóban. Témáink: a magyarság és a szomszédos népek legújabb kori konfliktusainak történelme. (A magyar történészek mellett A. Suppan, az Osztrák Tudományos Akadémia főtitkára, H. Haselsteiner, a bécsi Kelet-Európa-történelmi Intézet tanszékvezetője, D. Kovač, a Szlovák Tudományos Akadémia elnökhelyettese, D. Berindei, a Román Tudományos Akadémia elnökhelyettese, V. Sutaj, a szlovák–magyar vegyes bizottság elnöke, több tagja, M. Dorin, a román Magazin Istoric főszerkesztője és C. Mureșanu akadémikus.) Így mindenekelőtt a történelmi Magyarország, az Osztrák–Magyar Monarchia felbontásának, a szomszédos kis államok keletkezésének folyamata (1918–1920), a szlovákiai magyar üldözések és kitelepítések (1945–1946), valamint a II. világháború alatti (1941–1945) román–magyar viszony. Szlovák, osztrák, román történészek beszéltek a saját múltjukról, s ami számunkra, magyarok számára máig sérelmes következményekkel járt: kitelepítésekről, a Felvidék kiszakadását kimondó Turócszentmártonról (1918), az Erdély elszakadását proklamáló Gyulafehérvárról (1918) és a területrevíziók koráról (1938–1941), valamint a térség kisállamainak viszonyáról a térségbe benyomuló és itt a rendezést meghatározó nagyhatalomhoz, Németországhoz. Azután 2009 novemberében értünk ide a Délvidékhez: értelmiségi fórumot rendeztünk Szabadkán általában a szerb–magyar együttélésről, de kiemelten – természetesen – közös történelmünkről a II. világháború idejéről, nem hallgatva 1942-ről,

de hangoztatva: fel kell törni az államok közötti hallgatást 1944–1945-ről, magyarellenes terrorakciókról, kollektív felelősségre vonásokról, büntetésekről. (És hozzátettük: azért ne kriminalizáljuk – kordivathoz igazodva – a szerb–magyar együttélést, abban épp az a világtörténelmi tanulság: hogyan lehet egy sokkultúrájú térségben, egymással évszázadokig egymáshoz simulva élő népeket tömegesen, etnikai alapon egymással szembefordítani. Vegyes etnikumú családokon belül is.) Igaz, már akkor is látszott, hogy a megbékélés első előfeltételét, a történelmi múltfeltárást, a múltfeltárás fórumainak megteremtését nehéz lesz országosan, intézményesen megoldani. Tudtuk: a szerbiai magyarellenes – és ezzel együtt német–zsidó–horvát–szlovák és más nemzetek elleni – kollektív terrorakciókról sem a jugoszláviai, sem a *szerbiai nyilvános történelmi emlékezés nem szólt.*

És tudtuk: a *nemzetközi történettudomány mulasztásai* e téren szinte érthetetlenek. Világkongresszusainkon, nemzetközi fórumainkon évtizedeken át hallgattunk e problémáról. A Nyugat-Balkánon a háborút lezáró tömeges vérengzésekről a nemzetközi szakirodalom alig tudott valami biztosat és még kevesebbet beszélt. Pedig itt, Délen a kollektív felelősségre vonás nemcsak emberjogi sérelmekkel, jogfosztással, nemcsak vagyonek kobzással, lakóhelyről elűzéssel járt, mint Északon, hanem százezres tömegmészárlásokkal is. A II. világháború történelmének talán legkevésbé kutatott fejezetéről van szó. És a háborút lezáró megtorlások legembertelenebb tömegakcióiról. Hasonlítottunk a nemzetközi szakirodalom eredményeit az északi–nyugati–keleti és déli térségek háborút lezáró éveiről. Amíg az 1944–1946. évi kitelepítésekről évtizedek óta pontosítjuk a jól ismert listákat, akár a németek kitelepítéséről beszélünk Magyarországról, Csehszlovákiából, akár a magyarokról Csehszlovákián belül vagy Magyarországra, addig az 1944–1946. évi jugoszláviai vérengzésekről, kollektív bünteteshadjáratoiról, táborokról még csak megközelítően sincsenek elégséges adatfeltárásaink... Ennyit most a szakma mulasztásairól...

És történt valami 2010-ben. A *politika* segítségünkre jött. (Majd az utókor történésze fogja megállapítani: vajon a szerb elnök magyarországi 2009. őszi látogatásának előkészítésében mennyire játszott szerepet – mert játszott – az, hogy a VMSZ-szel a megbékélés program tervét már „készre gyártottuk” Szabadkán előző nyáron, s hogy a szerb elnök a magyar–szerb 1944–1945. évi feszültség feloldásában kezdeményező volt Magyarországon magyar partnerei irányában.) A szerb elnök látogatásának hatására a köztársasági elnökök – kormányváltás előtt álltunk – az akadémiákat kérték fel vegyes bizottságok kiküldésére, amelyek a történelmi tisztázást előkészítik. 2010-ben így javasoltunk az MTA elnökének felkérésére magyar bizottságot (február). Szerencsénkre – tőlünk függetlenül – az új kormánypolitika programjába vette a szerb–magyar történelmi feszültségek tisztázását. A külügyminiszter és a miniszterelnök – ismét szerencsénkre – kiemelten kezelte a szerb–magyar viszonyt, szerbiai látogatásaik és javaslataik eredményeként az adminisztráció folyamatosan segíti az akadémiai bizottság tevékenységét. (A bizottság természetesen mindent elkövet, hogy ne nehezítse a kormány belpolitikai mozgását a Kárpát-medencei – magyar–magyar – „együttműködési” terveiben. Nem egyszerű feladat.) Politika és értelmiségi erőfeszítések iránya egybeeshet. Novemberben kaptunk értesítést, hogy a szerb fél is kiküldi bizottságát, december 13–15-én meghívtuk a szerb bizottsági

elnököt és titkárt – kiváló, világra nyitott értelmiségiek –, 2011. január 6-án mindezek után megalakítottuk a vegyes bizottság magyar tagozatát. (A szerb tagozat megalakítása – ami a közös munkaterv kialakításának feltétele is – folyamatban van.)

Mire támaszkodhatunk, most, amikor intézményesíteni akarjuk az adatfeltárást, az emlékéllítást?

Arra támaszkodhatunk, ami elsősorban a szerbiai magyar levéltárosok, muzeológusok, helytörténészek munkájának eredményeként éppen az elmúlt évben napvilágra került. (Kiemelkedik ezek közül a szegedi és zentai levéltár munkatársainak tanulmánykötete. Ismertek - Fodor István, Aleksandar Kasa, Pál Tibor, Molnár Tibor és Mezei Zsuzsanna, Ózer Ágnes kutatási eredményei, ugyanígy a szerb kollégák tanulmányai, és figyel már a közvélemény is az úttörő Sajti Enikő professzor asszony és tanítványai munkájára. Amelyek mellé felsorakoznak a horvát térséget kutatók, Sokcevićs Dénes és Hornyák Árpád legújabb könyvei, tanulmányai.) Figyeltük és figyeljük a német–osztrák kollégák kutatási eredményeit is. Illetve támaszkodhatunk azokra a helyi civil mozgalmakra, amelyek 1990 után felkutatták a mézszárlásokat túlélő személyeket, elkészítették a helyi visszaemlékezés-köteteket. (Ismertek voltak Matuska Márton, majd most Teleki Júlia könyvei, az olyan kiváló helytörténeti kötetek, mint a mintaszerű „*Temerini razzia*”-kötet vagy a fiatal Forró Lajos monográfiája.) És támaszkodhatunk a helyi civil mozgalmakra, amelyek először jelölték meg a korábban jeltelen tömegsírokat, emelték az első kis emlékhelyeket. Még csak eredményeket várunk, de úgy látszik, joggal a *szerb demokratikus politika* egyik új intézményétől, az úgynevezett „sírfeltáró bizottság”-tól. Most megindítjuk, intézményesítjük a kutatásokat – szándékaink szerint. Ezekre a munkákra, ezekre az emberekre, a kialakult hely- és forrásismeretre kívánunk mindenekelőtt támaszkodni.

A kisebbségpolitika újragondolásáról (2008–2010)

A rendszerváltás legnagyobb sikertörténete a magyarság számára, hogy a határokon túl ütőképes magyar pártok jöttek létre. Elsősorban nekik – különösen annak, hogy kormányzati erővé emelkedtek – köszönhető, hogy a magyarság a határokon túl a világverseny szintű magyar kultúrában megmaradhatott az elmúlt húsz esztendőben.

2008. július. Ez volt az egyik alapelvünk, amikor meghívtuk a „megbékélés program” vezetőjeként a határokon túli három nagy parlamenti párt – az MKP (Csáky) az RMDSZ (Markó) és a VMSZ (Pásztor) – vezetőit. A másik alapelv: Románia belépésével az EU-ba a magyarság új, közös - területigazgatási egységbe került, s hamarosan, Szerbia csatlakozása révén, végbemehet *Trianon virtuális revíziója*. Mi tudomásul vettük, hogy nincs realitása a területrevízióknak Európában – még ha etnikai alapon ezt igazolni is lehetne – szomszédaink pedig vegyék tudomásul: nem sikerült a magyarságot elnemzetleníteni. A jövő útja: az államon belüli – különböző szintű – *autonómia*. Harmadik alapelvünk volt: új nemzetpolitikát kell kialakítani. Ez részben vegye tekintetbe, hogy a szomszédos országok magyarsága is „EU-állampolgár”, azaz a kisebbségpolitika immáron klasszikus értelemben „belpolitikaként” kezelendő. Tehát az eddigieknél határozottabban léphetünk fel immáron az *EU-állampolgár* határokon túli magyarok *érdekében*. Továbbá: *az új magyar*

nemzetpolitikának a szakpolitikák összességének kell lennie. A politikának Kárpát-medencei méretekben kell, mint a szakpolitikák összességében gondolkodnia: a politika új tereumait kell a nemzetpolitikának – mint a politizálás szempontjának – birtokba venni. Az eddigi emberjogi politizálásunkat javasoltuk Kárpát-medencei kulturális, tudomány-, természet- és vízgazdálkodási, terület- és vidékfejlesztési, közlekedés- és infrastruktúra-fejlesztési koncepciók kidolgozásával kiegészíteni. (Ezek – mondottuk – nemcsak a magyar– magyar kapcsolatrendszert erősítik a mindennapokban, de egyúttal lehetőséget kínálnak a közvetlen szomszédokkal is az együttműködésre és bizonyíthatják az ottani többségnek: a magyaroknak adandó autonómia nem gyengíti, hanem éppen erősíti a szomszédos államokat. Részben gazdaságilag hasznosul, részben erősíti a magyarság kötődését a szomszédos államok nemzeti többségéhez. Mert békén hagyják őket.)

2009 októberében újabb „magyar csúcsot” szerveztünk a várbéli akadémiai központban. A bevezető előadásban áttekintettük a kisebbségi politizálás 20 évét az EU-ban. Konkrét javaslatokat fogalmaztunk meg az egyes uniós szakpolitikák hasznosítására a magyar nemzetpolitikában. Igyekeztünk elhelyezni a Kárpát-medencei magyarság autonómiatörekvéseit és a magyar állam lehetséges erőfeszítéseit az Európai Unión belül. Figyelmeztettünk: Európában a kisebbségekről beszélve a politika ma már nem a történelmi kisebbségi sérelmekről és konfliktusokról szól, hanem az új kisebbségi feszültségekről a mintegy 18 millió (más statisztikák a többszörösére teszik) európai muszlimról és mintegy 15 milliónyi közép-kelet-európai romáról. Tanulmányozni kell az új európai kisebbségi stratégiákat (2008– 2009), tanulmányozni, mit kínálnak azok térségünk nemzeti kisebbségeinek, és tudomásul venni: a magyar állam határozottabb politikai fellépése nélkül, javaslatok nélkül a magyarság nemzeti kultúrájának megtartása a határokon túl sikertelen lesz. Újrafogalmazni javasoltuk a közép-kelet-európai 1992. évi kisebbségi magatartáskódexet, amelyben előterjeszhetnénk szomszédainknak a térség egészére vonatkozó alapelveinket. És áttekintettük a meghökkentő magyarelles fordulatot a szlovák kisebbségpolitikában, majd a sok optimizmust keltő és kínáló szerbiai nemzeti tanácsok rendszerének alapelveit.

2010 júliusában a Szerbiai Magyar Nemzeti Tanács megalakulása utáni tapasztalatokat vettük számba (a VMSZ-elnök Pásztor István és Korhecz Tamás, a Nemzeti Tanács elnökének előadásában). És ezen az ülésünkön már megjelent a politika is: Németh Zsolt, a Külügyminisztérium államtitkára adott áttekintést a kormány nemzetpolitikájáról és abban a kisebbségpolitikáról. Ekkor már látszott: a mi civil-tudományos kezdeményezésünk már kisebb jelentőségű lehet, hiszen az új kormánypolitika átírta a korábbi nemzet-, illetve kisebbségpolitikai elveket, mindenekelőtt azzal, hogy törvénybe emelte a kettős állampolgárság programját.

Három év után, 2010-ben nekünk a történelmi tapasztalatokra és arra kellett felhívni a figyelmet, határokon innen és határokon túl, magyaroknak és nem magyaroknak: az autonómia különböző formái – beleértve a kettős állampolgárságot is, amit a magam részéről a személyes autonómia elfogadott alapelveinek tartok Európában – nemcsak a magyar–magyar kapcsolatrendszert erősítik a mindennapokban, hanem egyúttal lehetőséget kínálnak a nem magyar szomszédokkal is az

együttműködésre, egymáshoz szokásra, egymást becsülésre. A magyar autonómiaprogram erősíti a készséget a megbékélésre.

A nyugat-európai és Kárpát-medencei megbékélések hasonlósága, különbségei

Mit tanulhatunk az európai nemzeti megbékélési folyamat történelméből 1960–1990 között? És mennyiben azonosak és mennyiben mások az adottságok nálunk, Kelet-Európában, nevezetesen a Kárpát-medencében 2007 után?

Mindenekelőtt ismételjük: nagyon is európai jelenség az, ami nálunk történik és történt az elmúlt években, és amihez kezdtünk mi néhány éve: az új planetáris és európai integráció, az államhatárokat átlépő munkaszervezet és a kulturális világháló erősödése szükségszerűen együtt jár a nemzetállami határok és elhatárolódások fellazításával és igényli a nemzeti-vallási hovatartozástól független együttműködést. Egyéni, vállalati és állami szinten.

Mi a közös az 1962–1990 közötti nyugat-európai és az 1990, illetve 2007 utáni Kárpát-medencei megbékélési folyamat között?

1. *Történelmi ellenségeskedések feloldása.* Közös az, hogy a megbékélési programok mind Nyugaton, mind Keleten a részben ősi, részben a nemzetállami alakulások korából örökölt érzelmi-történelmi ellenségeskedések feloldásával kezdődnek. Előfeltétel tehát a történelmi sérelmek megtárgyalása és feloldása. Következtetés: a történettudománynak és a történelmet taglaló intézményeknek a megbékélés kezdetén kulcsszerepük van.

2. Az állam területén élő *kisebbségek autonómiája.* Közös Nyugaton (és ezért reméljük, hogy Keleten is az lesz), hogy a nemzetállamokban a megmaradt, ám fogyó nemzeti-etnikai kisebbségeknek különböző szintű autonómiát adnak. A szomszédos államok odaszorult kisebbségeinek autonómiája kifejlődött már az 1970-es években (Belgium, Finnország, Svédország, Németország, Olaszország). De ahol nem volt a kisebbségi nemzeteknek a szomszédban saját állama, ott ezek az autonómiák az 1990-es évekre maradtak, az EU létrejöttének időhullámára. Így kaptak először az 1990-es években autonómiát Angliában a dél-walesiek, Franciaországban az okcitanok, Spanyolországban a baszkok és így tovább. Ebből is az a következtetés adódik: az államoknak és mindenekelőtt a kisebbségek anyaállamának határozott politikát kell folytatniuk a szomszédban élő nemzettaik érdekében.

3. *A politikai berendezkedés, az önkormányzatiság, a demokratikus közgondolkodás meghatározó volta.* Nyugat-Európában évszázados hagyománya volt – és uralkodó hagyománya – az alulról építkező, különböző autonómiákban gondolkodó politikának és az arra épülő intézményrendszernek. *A községek autonómiája, a szakmai, kulturális és egyesületi autonómiák,* az azokban kifejlődő véleménynyilvánítási szabadság, a mások iránti tolerancia a nyugat-európai államberendezkedés pillérei voltak. Ezek a nyugat-európai társadalmak, különösen a nemzetiszocialista diktatúrák végrehajtóhatalom-központúsága (1932–1945) után életelvként fogadták vissza ezt a kisközösségekre – idővel akár az etnikai-vallási-települési közösségekre –

épülő társadalmi gondolkodást. Kelet-Európában ezzel szemben az autonómiáknak az a gyenge hagyománya is, ami volt, a szovjet rendszer idején kiveszett. A végrehajtóhatalom-központú gondolkodás megmaradt a szovjet rendszer bukása után is. Húsz évvel a rendszerváltás után – még – nem szabad türelmetlennek lenni, mégis azt mondanánk, az *önkormányzatiság eszméjének elfogadása és megvalósulása a demokrácia próbája Kelet-Európában*. A nemzeti autonómia, a kisebbségi önkormányzatok kollektív jogainak megadása, az államhatalmat birtokló nemzeti többség toleranciája a kisebbséggel szemben nálunk, Kelet-Európában nemcsak a pártpolitikában hiánycikk, hanem a nemzetpolitikában is.

4. *Az állami határok átjárhatósága és a másikat megértő gondolkodás – empátia – szerepe.* Nyugat-Európában, éppen a II. világháború után a kulturális intézmények, rádió, televízió, a munkaszervezet nemzetközisége nagy helyváltoztatással, turizmussal jár együtt. Vélemény, hogy a finn–svéd megbékélés soha nem jön létre, ha nem indul meg az 1950-es évek gazdasági fellendülése következtében a nagy munkaerő-átáramlás Finnországból Svédországba. Ugyanezt hangoztatják az osztrák–olasz viszony tanulmányozói. Kelet-Európában 1945– 1990 között nemzetállami és a Nyugattól való politikai elzárkózás uralkodik. Nem alakul ki empátia a másik gondjai iránt. És ez a közlekedés, átjárás, egymás „szagának megszokása” a személyek szintjén, csak lassan erősödik egészen 2007-ig. Ezért is lehet Kelet-Európában a megbékélés folyamatának egyik legjobb eszköze a határokon átlépő szakpolitikai programok állami segítése. (Csak ismételjük a kisebbségi politikánál megfogalmazott javaslatainkat, 2008–2009-ből: közös természetgazdálkodási – vízgazdálkodási, ökológiai monitorozás stb. –, közlekedési, vidékfejlesztési, területfejlesztési – Duna-stratégia –, kulturális programok.)

5. *A szociális és a nemzeti érzelmi tényező egymásra hatása.* Nyugat-Európában a megbékélési folyamat az európai gazdasági fellendülés, technikai fejlődés és az erre épülő jóléti állammodell megszületésével, majd virágzásával egy időben (1962) megy végbe. Megszűnt a mélyszegénység, a kirívó munkanélküliség, kiépültek a soha nem látott szociális-egészségügyi-kulturális állami szolgáltatások. A jóléti társadalom nemcsak tartósabb érzelmi nyugalmat szül, de általános toleranciaérzést is. És konszolidációt, együttműködési hajlamot a belpolitikában. Kelet-Európában – ezzel ellentétben – a megbékélési programok politikai rendszerváltásban és szociális megrázkódtatások idején mennek végbe. Kezdődött az 1989–1992. évi politikai rendszerváltásokkal, ami politikai és szociális destabilizációt hozott a társadalom nagyobb részének. Beköszöntött a munkanélküliség, megismertük a mélyszegénység rémét, a társadalom jelentős része nem tudott a volt gondoskodó állam nélkül életstratégiát alkotni, nem ismerte ki magát a piacgazdaságban, nem tudott élni a határnyitások hozta egyetemes kulturális értékekkel. Azután folytatódott 2008-ban a gazdasági világválság begyűrűzésével. Úgy látszik, az 1962-ben kiépült európai jóléti állammodell – amelyet mi is átvettünk 1990-ben – nem finanszírozható nemzetközileg sem, de mindeneelőtt nem Kelet-Európában. Gazdasági hanyatlás áll be. Mindezek a szociális-politikai megrázkódtatások hektikussá, nyugtalaná teszik a társadalmat. A szociális elkeseredés táptalaja lehet a bűnbakkeresésnek, politikában, nemzeti kérdésben egyaránt.

Összehasonlíthatatlanul rosszabb tehát a mi programunk szociális-politikai környezete itt, Keleten, mint volt 1962 után ott, Nyugaton.

6. *A megbékéléshez hosszú időre van szükség.* Programokat lehet gyorsan felállítani, okos és szép elveket leszögezni, de a közgondolkodásban a berögződöttségeket, ellenséges reflexeket lekoptatni, az érzelmi váltást elérni, ehhez újabb évtizedekre van szükség. Generációcserékre is. Első évtized a történelmi nemzetpolitikai tisztázás, azután egymás kultúrájának megtanulása, majd a közös intézmények. Ezt mutatnák a nyugat-európai esetek. Akár a francia–német, akár a többi megbékélési folyamat évtizedeken át tartott. Kelet-Európában viszont visszafojtották a történelmi tisztázást a szovjet rendszer idején, sőt Jugoszláviában, majd Szerbiában szinte tabutémának számítottak a II. világháború végének tömeggyilkosságai, annál is inkább, mert az 1990-es években ott ismét visszatért az etnikai tisztogatások gyakorlata. És a világpolitikának kellett belépnie a térségbe ahhoz, hogy ezzel a hagyománnyal szakítsanak. Most – tehát 2004, illetve 2007 után – *a megbékélés különböző szakaszai egymásra tolnak.* Ugyanannak a generációnak kell magát megbékíteni a történelmi keserőségekkel, feldolgoznia a történelmi sérelmeket-sértéseket, és ugyanakkor hirtelen barátsággal kellene együtt dolgozni szülei kitelepítőivel vagy gyilkosaival. És kiépíteni a közös intézményeket.

7. *Megebékélés egy vagy több szomszédal.* A nyugat-európai megbékélési folyamatokban egy-egy kollektív „nemzeti ellenség”-et kellett a szereplőknek magukhoz közel engedni. Nálunk, Kelet-Európában egyszerre kell több, 3–5 szomszédal hirtelen megbékélni. (Azért is, mert ez a táj Európa etnikailag legkevertebb térsége volt.) Hogy csak a szerbek iránti megértést ajánljam figyelmünkbe: a szerbeknek egy időben kell a horvátokkal, magyarokkal, albánokkal, bosnyákokkal, no és a kiirtott németek és zsidók szellemével, örököseivel megbékélni. És a *magyar eset?* Szlovákokkal, románokkal, szerbekkel, ukránokkal – könnyebben a horvátokkal, szlovénekkal, osztrákokkal – megbékélési programot kialakítani. Ugyanannak az értelmiségi politikusi csoportnak – tegyük hozzá: szűk szakértői csapatoknak – több, különböző esetben különböző alapelveket, cselekvési programokat kidolgozni. (Tudott: minden szomszédal a viták másról szólnak, az ellenérzések más mélységűek...)

8. *Együtműködés az értelmiségi, civil és politikai rétegek között.* Nyugat-Európában – minden esetben – kezdettől az állam, a területi és kulturális önkormányzatok, egyesületek, valamint a tudományos-művészi értelmiség szervesen napi szinten együtt építkezett. Testvérvárosok, testvéregyetemek, gesztusok, az emlékműállítások és koszorúzások, a közös ünnepek rendezése és hasonló eszköztárat mozgósítottak. Nálunk, Kelet-Európában alig van hagyománya a civil és -politikai mozgalmak, testületek valós együtműködésének. Az új többpártrendszerek a civil szférát is politikai szavazatnyerésre szeretnék használni, nem önkontroll céljára vagy segítségként a nemzetpolitikai célok elérésében. Így azután olyan esetek fordulhatnak elő, mint a mi csapatunkkal is. Miközben a szlovák kollégákkal teljes összhangban – mint erre utaltam – beszélünk, írunk a közös múltrol, és közöttük vannak hivatalból is vezető értelmiségiek, addig hirtelen a politikai szféra megszüli a Kárpát-medence történelmének egyik kirekesztési csúcsát: megbüntetik az állampolgárok egyik részét azért, mert anyanyelvét használja. (No persze a kiűzéshez, vagy táborkba záráshoz,

netán a megsemmisítéshez képest ez még humánus eljárásnak minősülhet.) Az pedig az új Európai Unióban egyedülálló, hogy valakitől megvonhatják az állampolgárságot, amennyiben kettős állampolgárságért folyamodik az ugyancsak uniós tag szomszédos államban...

Itt tartunk. Hátrányunk az elmúlt ötven év Nyugat-Európájához képest van bőven. Előnyünk annál kevesebb. (Hogy ugyanis minket, Kárpát-medenceieket egymáshoz kényszerítenek nemzetközi tényezők – míg Nyugat-Európában annak idején hasonló tényezők nem léteztek. Az Európai Unió ajánlásai, vagy a hirtelen elfogadott nemzetközi, EU által is sürgetett szakpolitikai határokat átlépő projektek.) Akárhogy is van, *meg kell kezdeni*. És ebben nemcsak a megbékélést előkészítő történeti feltárás munkásainak, a történészeknek kell mozgószálnia, de egy időben a politikusoknak, vállalkozóknak is. Talán sikerül. De ha nem kíséreljük meg, akkor mulasztást követünk el. Márpedig a *mulasztás* legalább olyan rossz döntés lehet majd az utókor szemében, mint a téves cselekedet.

A szerb–magyar akadémiai bizottságról

Említettük: 2010. februárban tettük meg javaslatunkat az Akadémia elnökének egy szerb–magyar bizottság magyar tagozatára. 2010 novemberében kaptuk az első értesítést arról, hogy a szerb fél is felállítja a vegyes bizottság szerb tagozatát. Kezdhetünk tehát mi is. Említettük: december 13-án meghívtuk a kinevezett szerb elnököt és a titkárt (V. Stanovčić akadémikust és S. Marković professzort), megegyeztünk az alapelvekben, közös nyilatkozatot állítottunk össze. 2011. január 6-án ezek alapján megalakítottuk hivatalosan is a magyar bizottságot, elfogadtuk az évi cselekvési tervet, megküldtük azt a szerb félnek, ők február harmadik hetére ígértek a bizottság szerb tagozatának megalakítását, programjának kidolgozását. A mi programjavaslatunk – vezérszavakban fogalmazva a következő.

1. A történelmi feltárás intézményesítése: a levéltári kutatások, a helytörténeti munkák és oral history – visszaemlékezések – kataszter szintű megszervezése. (Az évben négy munkakonferencián mutatjuk be – szerbek–magyarok – a feltárás előrehaladását. Az első ilyen konferencia február 12-én Szabadkán fog ülésezni. A következők Budapesten, Zentán, Szegeden.)
2. Közös tanulmánykötet összeállítása a II. világháború alatti szerb–magyar együttéléstről, illetve különös tekintettel a szerb és magyar hadicélokra, a nemzetközi politikára, valamint súlyponttal a tömegmészárlások történelmére. (Szerb, magyar és angol nyelven.)
3. Nemzetközi konferenciák. A legjobb nemzetközi és hazai történészek részvételével. Első félévben Budapesten, második félévben Belgrádban.
4. Magyar és szerb nyelvű elektronikus forrásközlő honlap szerkesztése. Ugyanakkor közös honlapot indít a bizottság a munkálatok szervezeti-kutatásmódszertani kérdéseiről, a bizottság tevékenységéről.
5. A tömegmészárlások helyszínének pontos feltérképezése, javaslattétel az újratemetésekre és emlékművekre.

Itt tartunk. A magyar kutatások háttérintézménye az MTA Történettudományi Intézet. Az Akadémia elnöke kiemelten kezeli a bizottság dolgát. És még valamit: szerencsére a magyar kormány a hivatali kötelezettséget is meghaladó erővel támogatja, a Külügyminisztérium politikai súlyt ad kutatói-értelmiségi elszántságunknak.

Most – január 23-án – ennyit.

GLATZ FERENC

*A szöveg a 2011. január 23-án, a délvidéki magyar népiertás 66. évfordulója alkalmából Szegeden rendezett konferenciára készült, az ott tartott bevezető előadás ennek alaptéziseit ismertette. (A szerk.)